

AZ AKUSZTIKAI TÉNYEZŐK SZEREPE A SZÖVEGSZEGMENTÁLÁSBAN

Vidra Klára

A központosítás nélküli szövegek mondathatárainak megbízható kijelölése számára nélkülözhetetlen, hogy minél többféle beszédaktus vizsgálatával feltérképezzük a közlések végrehajtási szabályait. Ehhez irányadó kiindulópont a mondat szöveg felőli értelmezése, vagyis a mondat elkülönítése a többi nyelvi elemtől sajátos funkciója által.

Amikor a mondat beszédbeli szerepére irányítjuk a figyelmet, a nyelvi rendszer segítségével létrehozott megnyilatkozások célját, a kommunikációs tevékenységet tartjuk szem előtt. A beszélő a teljes közlés függvényében hoz létre relative önálló egységeket, melyek az adott kommunikációs szituációba ágyazódva alapegységeket (mondatokat) alkotnak — a nem verbális hatásokat is érvényre juttatva. A teljes beszéd folyamat vizsgálatához a nyelvi rendszer által adott konstrukcionális, tartalmi ismertetőjegyekre éppúgy szükség van, mint az akusztikumban rejlő (társadalmilag konvencionális) formaiakra.

A mondat mint a kommunikáció funkcionális alapegysége „kerek és önálló” közlésrész. [DEME LÁSZLÓ: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp. 1971. Akad. K.]. (DEME *mondategész* kategóriájának lényegében megfelel KÁROLY SÁNDOR *szövegmondata* [KÁROLY SÁNDOR: Mondat és megnyilatkozás. Néprajz és Nyelvtudomány XXIV—XXV: 49—64.], továbbá PETŐFI S. JÁNOS *megnyilatkozása* [PETŐFI S. JÁNOS: Szövegkompozíció makro- és mikroszinten. HÍD XLVIII: 856—874.]) Azonban nem mindig egyértelmű, hogy egyes konkrét esetekben mely tényezők által valósul meg az önállóság, azaz a lezártág. Valamely megnyilatkozás funkcionális alapegységekre bontásában mindig fennáll az, hogy szubjektív megítélés alá esnek a számbavehető mondatelhatároló jelenségek. Ezekre számos utalás történik egyrészt a beszélt és írásba áttett szövegek központoszási törekvéseiben, másrészt az írott szöveg írásjeleinek intepretálása kapcsán, de tanulsággal szolgálhatnak a „hagyományos”, mondatra vonatkozó formai ismertetőjegyek is.

A nyelvjárási szövegek központosítása többnyire önkényes, magát a szöveget alakítani, rendezni kell, figyelembe kell venni a szerkesztetlen mondanivalót is. A különféle próbálkozások a fogódzókat elsősorban az akusztikumban keresik azzal a feltételezéssel, hogy az akusztikai megjelenés milyensége (hangsúly, hanglejtés, szünet, ritmus, tempó) segít a tagolódásban. Nemcsak a pontos megfigyelés, az arányok megbízható észlelése állítja nehéz helyzet elé a lejegyzőt, hanem ezek írásbeli érzékeltetése, jelölése is. Igen nehéz a mondat hanglejtésének precíz rögzítése, [DEME i. m. 39. p.] a hangerőnek és fokozatainak, valamint a hangsúlyoknak a követése is. (A hangsúly több összetevőből adódik, s nincs is feltétlenül minden mondatban mondathangsúly.) Fontos feladat megkülönböztetni a szüneteket, az együttejtéseket, ugyanis sokszor

nehéz eldönteni, hogy valóban van-e szünet, vagy a hangerő, a hangsúly, a hangmagasság változása eredményezi a szünet hatását. [FÓNAGY IVÁN—MAGDICS KLÁRA: A magyar beszéd dallama. Bp. 1967. Akad. K.]

A mondat formai ismertetőjegyei közül a szünet az, amelynek igen gyakran elhatároló szerepet tulajdonítanak. Például pusztán a beszédsszünet lehet a mondat formai ismérve, mivel a mondatban a beszélő közlési szándéka mindig egységnyi terjedelemben jelenik meg. [FODOR KATALIN—HAJDÚ MIHÁLY: A magyar nyelvjárási szövegek több szempontú lejegyzéséről. MNy. 69:60.]

Nem kevésbé gyakori a mondatok végén megfigyelhető ún. lezáró hanglejtésre való utalás. A mondat a négyféle véghanglejtés valamelyikével záródó szerkezet, a tagmondat bizonyos nem záró hanglejtés valamelyikével végződik. Ennek megfelelően beszélünk — a hazai szakirodalomban is — a pont és vessző hanglejtéséről, mely eddig elsősorban az írott szövegek reprodukciója, interpretációja kapcsán került szóba. Az előadóművészetben különösen gyakoriak a lezáró lejtésformák, mégpedig változatos módon, a közlés megfelelő tagozódását érzékeltető pont helyzeti értéke alapján. A helyzeti érték abban nyilvánul meg, hogy a szóbeli megnyilatkozásban másképpen valósul meg a teljessé alakított gondolatsorok lekerekítése, a mondat-sorok összetartozásának érzékeltetése, a mondatok nyitvahagyása, vagy éppen az érzelmileg telítettebb közlések a sűrű „pontok” által széttöredeznek, szaggatottá válnak.

Tehát nem csupán arról van szó, hogy egy jelenségcsoport a szóbeli tagolatlan folyamatot helyenként megszakítja, hanem az is fontos, hogy a jelenségcsoport tényezői mikor, milyen kombinációban, miknek a függvényeként (pl. stílus) állnak föl. A mondatok befejezettségére figyelmeztető pont hangosításában kiemelten a szünetre és az ereszkedő hanglejtési formára összpontosult eddig a figyelem.

A helyes kiejtési norma szerint a mondatvégeket felkapó, „énekítő” ejtést hibásnak tartjuk, azonban a minden mondatvéget leeresztő, azután hosszan szünetet tartó szövegmondást (a tömegkommunikációs közlésekben szembetűnő) is monotonnak, természetellenesnek érezzük.

A spontán beszédben ezek a hibás ejtések is sajátos funkcióval bírnak. Ez pedig arra irányítja a figyelmet, hogy az elhatárolásban nem elégséges az akusztikus elemzés. Ismerni kell a beszélőnek a szövegalkotáshoz való viszonyát, a szöveggel való szándékát, azt a konstrukciót, amelyet a beszélő létrehoz stb.

Az elhangzó beszéd egészének, egységeinek akusztikai feltérképezésére igen kevés példa van. A mondatnál nagyobb terjedelemre érvényes szövegfonetikai rendszer felépítésében abból kell kiindulni, hogy azt nem az akusztikus jelek pusztája összege fogja megadni, hanem az, hogy ezek a jelek a beszéd folyamat egészéhez viszonyítva milyen információbeli, kommunikatív többletet hordoznak. A mondatfonetikai eszközök kiterjesztésének nem szabad abból állnia, hogy a hangszínt, a hangmagasságot, a hanglejtést, hangerőt, tempót, szünetet mechanikusan kivetítjük a szöveg egészére. Ezt nem is tehetjük meg, mert például a hangszínnek a kommunikációs folyamatban nincs különösebb szerepe (a hangszínváltásnak már igen, szándékot, érzelmet fejezhet ki). A hanglejtés, mely mindig mondatban realizálódik, szintén nem kérhető számon a szöveg egészétől. A hangerő pedig különösen hosszabb terjedelmű beszédmű esetén funkciótlanná válhat, indokolatlanul változhat is. Következetlenek lehetnek a beszédtempó-tartomány adta lehetőségek is. Mivel azok a tényezők kétségtelenül részei a beszéd akusztikumának, figyelembe kell őket venni, de csakis úgy, hogy összekapcsoljuk a beszélőnek a szöveggel való szándékával, a szövegalkotáshoz való viszonyával, az adott szituációval. [WACHA IMRE: Az elhangzó beszéd szövegfonetikai rendszere és összefüggései. NYK. 75:77]

A spontán, kötetlen beszéd akusztikumára vonatkozó megállapításokat a következőkben lehet összefoglalni: kiindulópont az, hogy a gondolkodás és a szöveg megalkotása és hangoztatása egyidejűleg zajlik, nem pedig előre nyelvi formába öntött szöveg szó szerinti megismétlése történik. A kötetlen beszéd a nyelv akusztikus elemeit változtatott formában, arányokban produkálja. Az előszóra sokszor az elnagyolt artikuláció, a megszakítás, a szünet nélküli folytonosság vagy széttöredezetttség jellemző. Megfigyelhető továbbá a nyelvi rétegenkénti változatosság is, és az a függőség, ami a beszélő nyelvi szintjéből, valamint az adott szituációból fakad. Spontaneitás, véletlenszerűség nyilvánul meg a hangerő, a hangsúlyozás tekintetében, valamint az egyéni orgánus, a hangterjedelem itt érvényesül leginkább.

A szünetnek és a hanglejtésnek meglepő, sokszor ötletszerű használata alaposabb feltárást igényel, megítélésem szerint igen jelentős szerepe lesz az élőbeszéd mondat-egészekre tagolásában.

A hanglejtés vizsgálata során mindenkor a nyelvi tényekben levő nem nyelvi elemeket vesszük szemügyre. A hanglejtés jelentéstana nem fogalmi értékű rendszer, csupán keretet ad azoknak a lejtésmeneteknek, amelyek szociálisan érvényesek, s egyértelműek a beszélő és a hallgató számára egyaránt. A hanglejtés átmenetet képez az archaikus, természetes kifejezési mód és a fejlettebb, önkényes jelrendszer között, ezért a gondolatközlésben kiegészítő szerepe van.

Az állandó, társadalmi érvénnyel bíró hanglejtések (kérdés, felszólítás, határozott kijelentés stb.) a konkrét nyelvi megnyilatkozásokban mindig egyéni, személyes elemek köntösében jelennek meg. Az egyéni jellemzők fölfedezése, elemzése ezért különösen fontos feladat.

A hanglejtés-vizsgálatokban célszerű (módszertani szempontból) a funkció-forma egységből kiindulni. Ez azt jelenti, hogy a hanglejtések műszerrel mérhető fizikai-fiziológiai aspektusát szükségképpen szintézisre kell hozni a nyelvészeti-pszichológiai-val. Így vagy a formából tudunk következtetni a funkcióra, vagy pedig a hanglejtés előremutató, differenciáló (szerkezeteket megkülönböztető) szerepéből értelmezzük a formát.

A hanglejtés mint jelentést hordozó funkcionális dallamegység értelmi egységet fog át. Kérdés csak az, hogy mekkora terjedelmet jelent ez. Csak az egyes szavak szerepét tisztázza a mondaton belül, pl. alany, birtokos jelzős szerkezet, vagy egyetlen dallammotívummal egybefogott mondatnyi és annál nagyobb egységet is magában foglalhat? [BARTÓK JÁNOS: Egyéni és társadalmi érvényű elemek a köznyelvi hanglejtésben. ÁNyT. 10:5]

A hanglejtés strukturális, modális és expresszív funkcióinak áttekintése segíthet a kérdés eldöntésében: a beszédben a mondat tulajdonképpen grammatikai megformáltság nélkül elképzelhető, de hanglejtés nélkül nem. Ilyenformán a hanglejtés a szavakat egységgé, mégpedig kommunikatív egységgé formálja. Ezzel mintegy szegmentálja is a beszédfolyamatot (elhatárolhatja a beszédegységeket egymástól), vagyis egyidejűleg a mondatokat nagyobb egységbe nem integrálhatja.

A modális és az expresszív funkció már kevésbé segít eligazodni ebben. A beszélőnek a mondanivalóhoz való szubjektív viszonyulása a „tartalmi egységek” terjedelmétől független. A hanglejtés „... széles ívbe egybefoglalja a nagy tartalmi egységeket, de érzékelteti ezen belül is az egyes elemek összetartozását, a nagyobb egységek tartalmi tagolódását. A hangmagasságnak és a közlés értelmi tagolásának természetes, szükségszerű kapcsolata predesztinálja a hanglejtést erre a határjelző szerepre”. [FÓNAGY—MAGDICS i. m. 312. p.]

A fenti meghatározás sem értelmezi pontosan az „egyes elemek”, nagyobb egységek kiterjedését, viszont utal az egymást követő mondatok viszonyának jelzésére. A beszédaktusokban ugyanis az egyes dallamformák gyakran egymásba ékelődnek, egymásra rétegződnek.

A határjelző szerephez visz el a hanglejtés kisebb egységeinek, lebonthatóságának keresése is. Ezzel kapcsolatban megoszlanak a vélemények: a mondathanglejtés nem bontható részeire; a tulajdonképpeni szólam, az egyik hangsúlytól a másikig terjedő beszédszakasz a hanglejtés legkisebb egysége; a hanglejtésben a funkciót hordozó egység a mondatvég dallama; van tehát kizárólag mondatzáró motívum, az ezt megelőző elemek e szempontból irrelevánsak. [FÓNAGY—MAGDICS i. m. 312. p.] A mondatzáró motívum nyelvenként különböző módon, más-más formában valósul meg. A magyar nyelvben többnyire az alaphangon végződő ereszkedő lejtésmenet jelenti a mondat befejezését. [MAGDICS KLÁRA: Az utóbbi tíz év hanglejtéskutatásáról. ÁNyT. 1: 201—36]

A különböző hanglejtésvizsgálatok más-más szempontokat helyeznek középpontba. Például mit árul el a hanglejtés szemantikája, milyen stílusrétegei vannak a hanglejtésnek, milyen a hanglejtésformák statisztikai megoszlása egy nyelven belül stb. A szövegelemzésekben az eddigi kutatási eredmények figyelembevételével arra kell helyezni a hangsúlyt, hogy mi a szerepe a hanglejtésnek a kommunikáció folyamatában.

A beszédszünetről mint a mondat formai ismertetőjegyről korábban már volt szó. Minden beszéd folyamat egészére jellemző a szünethasználat, mely rendszert az adott szituáció függvénye. A szünetek jelezhetik a beszéd logikai-nyelvi egységeinek határát, a közbevetést, vagy nemlétükkel az egyes részek összetartozását. A szünetnek mint nyelvi elemnek elsődleges feladata tehát a beszéd tagolása. A spontán beszédben a szünet megjelenését nemcsak a grammatikai szerkezet, hanem számos más tényező is befolyásolja. Megjelenhet pl. kötőszó helyett, vagy szerepét más nyelvi elem tölti be. A hirtelen eső-emelkedő hanglejtés alkalmas lehet szünet érzetének felkeltésére. Az alárendelő mondatokban gyakoribb a szünet akkor, ha a mellékmondat megelőzi a főmondatot. A közbeékelte mondatok előtt és után ritkán van szünet az élőszóban.

Az alaphang, a beszéddallam, a hanglejtés, hangsúly, tempó és szünet az elhangzó szöveg egészére jellemzőek. Ennek értelmében célszerű az akusztikai-artikulációs komplexumra az intonáció fogalmát alkalmazni, melynek komponensei a beszéd folyamán nem mindig egyenrangúak. Az intonáció elemeinek szerepe aszerint változik, hogy hogyan lépnek kölcsönhatásba a szöveg lexikai készletével, grammatikai eszközeivel, a konstrukciójával stb. Az intonáció tehát nem csupán fonetikai, hanem funkcionális értelemben is nyelvi egység [KOZMA ENDRE: A magyar intonáció funkcionális vizsgálatának újabb lehetőségei Brizgunova elmélete alapján. Nyr. 98. 476—488.]

Az intonáció típusainak, konstrukcióinak feltárása adhat további fogódzókat az elhangzó szövegek mondathatárainak kijelöléséhez, mellyel nemcsak a mondatok funkcionális, hanem alaposabb tartalmi-formai feltárásához is eljuthatunk.

ÜBER DIE ROLLE DER AKUSTISCHEN FAKTOREN IM TEXTSEGMENTIEREN

Klára Vidra

Bei der Untersuchung der Spracheinheiten, die grösser als der Satz sind, ist sehr wichtig, ob das Satzzeichen am Ende des Satzes in einem Text ohne Interpunktion gesetzt werden kann. Die Satzeinheiten einer Rede (darunter verstehen wir die geschriebene Form einer spontanen Äußerung) können durch die gleichzeitige Anwendung von zwei Methoden ergebnisvoll bestimmt werden:

- a) Gliederung der Rede auf kleinere, inhaltlich-logische Einheiten
- b) Analyse der Akustik des Textes.

Die Studie gewährt einen Überblick der Rolle der akustischen Faktoren in der Umgrenzung der Sätze. Die akustischen Zeichenbestände haben im Verhältnis zur Gesamtheit des Sprachprozesses einen Informationsüberschuss, sie werden umgedeutet. Der akustische Artikulationskomplex im gesprochenen Text kann durch den Begriff der Intonation geradezu umfaßt werden. Im weiteren können die funktionalen Intonationsuntersuchungen einen Anhaltspunkt zur Bestimmung der Satzgrenzen geben.

РОЛЬ АКУСТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В СЕГМЕНТАЦИИ ТЕКСТА

Клара Видра

Важным вопросом при изучении речевых единиц, больших предложения — с методической точки зрения — является вопрос, возможно ли поставить какой-либо знак, заканчивающий предложение, без употребления пунктуации.

Обозначения целостного предложения звучащего произведения можно успешно добиться, применяя одновременно два приема: а) необходимо провести членение звучащего произведения на более малые логико-содержательные единицы, учитывая при этом глобальность текста; б) необходимость и в анализе акустических характеристик текста, который также является действительным лишь по отношению к целостности сообщения.

Работа определяет роль акустических факторов в разграничении предложений.

Набор акустических характеристик по отношению к целостности речевого процесса включает в себя дополнительный информационно-коммуникативный источник — акустические параметры по-новому переосмыслиются, анализируются. Акустико-артикуляторный комплекс, проявляющийся в звучащем тексте, можно полностью охватить одним понятием — интонацией. В дальнейшем, при определении границ предложений текста, опорную точку могут дать функционально-интонационные исследования.